

ШКІЛЬНА

Панас М

Панас Мирний
Хіба ревуть воли, як ясла повні?
Серія «Шкільна програма», книга 1

http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=18037995

Анотація

Своєю промовистою назвою і багатством сюжетних ліній роман Панаса Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» викликає цікавість у читачів та спонукає до роздумів. Основною ідеєю твору є проблема соціальної несправедливості. Головний герой Чіпка шукає свій шлях, але так і не знаходить, адже його життя – постійна боротьба за правду, боротьба, яка ведеться на межі чесних і темних вчинків. Гостре відчуття соціальної нерівності щоразу підживлює бунтарський дух юнака. Сила кохання, вірність, справжня дружба, проблема виховання – усі ці мотиви є наскрізними у творі, що став класикою шкільної програми.

Содержание

ЧАСТИНА ПЕРША	4
I. Польова царівна	4
II. Двужон	8
III. Дитячі літа	14
IV. Жив-жив!	20
Кінець ознакомительного фрагмента.	25

Панас Мирний

ХІБА РЕВУТЬ ВОЛИ, ЯК ЯСЛА ПОВНІ?

ЧАСТИНА ПЕРША

І. Польова царівна

Надворі весна вповні. Куди не глянь – скрізь розвернулося, розпустилося, зацвіло пишним цвітом. Ясне сонце, тепле й приязне, ще не встигло наложити палючих слідів на землю: як на Великдень дівчина, красується вона в своїм розкішнім убранні... Поле – що безкрає море – скільки зглянеш – розіслало зелений килим, аж сміється в очах. Над ним синім шатром розіп'ялось небо – ні плямочки, ні хмарочки, чисте, прозоре – погляд так і тоне... З неба, як розтоплене золото, летіє на землю блискучий світ сонця; на ланах грає сонячна хвиля; під хвилею спіє хліборобська доля... Легенький вітрець подихає з теплого краю, перебігає з нивки на нивку, живить, освіжає кожную билінку... І ведуть вони між собою тиху-таємну розмову: чутно тільки шелест жита, травиці... А згори лине жайворонкова пісня: доноситься голос, як срібний дзвіночок, – тремтить, переливається, застигає в повітрі... Перериває його перепелячий крик, зірвавшись угору; заглушає докучне сюрчання трав'яних коників, що як не розірвуться, – і все те зливається до купи в якийсь чудний гомін, вривається в душу, розбуркує в ній добрість, щирість, любов до всього... Гарно тобі, любо, весело! На серці стихають негоди, на думку не лізуть клопоти: добра надія обгортає тебе добрими думками, бажаннями... Хочеться самому жити й любити; бажаєш кожному щастя. Недаром в таку годину – аби неділя або яке свято – хлібороби виходять на поле хліба обдивлятися!

Отакої саме пори, в неділю, після раннього обіднього часу, – тим шляхом, що, звившись гадюкою, пославсь од великого села Пісок аж до славного колись Ромодану, – йшов молодий чоловік. «Не багатого роду!» – казала проста свита, накинута наопашки, – «та чепурної вдачі», – одмовляла чиста, біла, на грудях вишивана сорочка, виглядаючи з-під свити. Червоний з китицями пояс теліпався до колін, а висока сива шапка з решетилівських смушків, перехилившись набакир, натякала про парубоцьку вдачу...

Ішов справді парубок. На перший погляд – йому, може, літ до двадцятка добиралося. Чорний шовковий пух тільки що висипався на верхній губі, де колись малося бути вусам; на мов стесаній борідці де-где поп'ялось тонке, як павутиння, волоссячко. Ніс невеличкий, тонкий, трохи загострений; темні карі очі – теж гострі; лице довгообразе – козаче; ні високого, ні низького зросту, – тільки плечі широкі, та груди високі... Оце й уся врода. Таких парубків часто й густо можна зустріти по наших хуторах та селах. Одно тільки в нього неабияке – дуже палкий погляд, бистрий, як блискавка. Ним світилася якась незвичайна сміливість і духовна міць, разом з якоюсь хижою тугою...

Парубок плівся повагом, позакладавши руки назад себе; позирав навкруги своїми блискучими очима; іноді зупинявся й довго розглядав зелене нив'я. То знову йшов; то знов становився де-небудь на згірку – і знов оглядав поле. Ось перейшов і драний місточок посеред лук, на низині, у балці. Під ним ще не висохли весняні калюжі – аж зацвіли, позеленіли: кумкають в них жаби рано й вечір. От опинивсь на невеличкім горбку по той бік місточка; став, обернувся лицем до його; глянув на рудку; перевів погляд на крайнє жито. «Отже, тут кращі хліба, ніж під селом, – подумав сам собі, – тут, мабуть, сильніший дощ пройшов...» Знов повернувся, – і рушив далі.

Спустившись в долину, повернув з курного шляху на обніжок – і пішов поміж зеленими житами. Ось підійшов до однієї ниви, нахилився, вирвав при самім корені пучок жита, глянув на його, далі глянув на ниву, – і лице засвітилось одрадою. «От де моя праця, – немов казали його очі, – не марно потрачена: вона зробила з мене чоловіка, хазяїна!..» Повертівши в руках вирване жито, він скинув очима на другий бік межі; знову глянув на свою ниву, наче рівняв дві ниви між собою, – і промовив вголос: «Бач... на нашому полі жито краще, ніж у дядька Кабанця: моє таке густе та гонке, а в його – ледве од землі одлізло, – низеньке, жовте, засмоктане...»

Не вспів доказати останнього слова, – чує: недалеко, з-за жита, хтось співає... Він при-таїв дух; насторожив уші, слуха... Голос тонкий, гнучкий, дзвінкий, так і розходився на всі боки: то розлягався в високім просторі; то слався по землі, по зелених житах; то замирав оддалеки на полях розлогих; то вливався в душу якимсь несвідомим щастям...

Парубок стояв, як зачарований. Йому здалося – він зроду не чув такого свіжого, гнучкого голосу. У його в очах засвітилась одрада; лице прояснилося, наче хто збризнув його свіжою водою; серце затіпалося, немов хто доторкнувся до його... «Хто б це?» – подумав він, – та й пішов на голос.

Не встиг ступити десяти ступнів, як пісня стихла, – тільки одна луна її бриніла ще над головою у його. Ще ступінь, ще... зашелестіло жито, заколихалося, немов у йому щось борсалося, билось... Ще хвилина – і з жита заманила дівоча постать... Парубок став. Дівчина, як перепелка, знялась – і помчалась вподовж ниви. Низенька, чорнява, завітчана польовими квітками, вона й трохи не схожа була на селянок, часто запечених сонцем, високих, іноді дуже неповоротких дівчат. Маленька, кругленька, швидка й жвава, одягнена в зелене убрання, між високим зеленим житом, – вона здавалася русалкою...

Парубок спершу, мабуть-таки, чи й не прийняв її за ту польову царівну, бо стояв як укопаний, розтягши й без того довгообразе лице, широко розкривши здивовані очі...

Дівчина одбігла трохи і собі стала. Озирнувшись, глянула на його веселими очима, усмінулась свіжим, молодим личком. Тут її краще розглядив парубок. Чорне кучеряве волосся, завітчане польовими квітками, чудовно вилося коло білого чола; тоненькі пасма того чорного, аж полискуваного хмелю спадали на біле, рум'яне личко, як яблучко наливчате; очі оксамитові, чорні, – здається, сам огонь говорив ними... Дві чорні брови, мов дві чорні п'явки, повпивалися над очима, злегенька прикритими довгими густими віями. Сама – невеличка, метка й жвава, з веселою усмішкою на виду, вона так і вабила до себе. Зелена байова керсетка з червоними мушками, червона в букетах спідниця, на шії дорогі коралі, хрести, золоті дукати – усе гарно пристало до хорошої дівочької вроди.

Вона стояла навпроти парубка, як намальована, – наче манила своєю дивною красою. Не спускаючи з очей, він підходив до неї.

– Чого ти тут ходиш? – обізвалась вона перша.

– А ти чого хліб толочиш? – не зовсім ласкаво одказав він.

– Хіба се твій хліб?

– Не чий же... А що?...

– Цур тобі, як мене злякав!.. – та й замовкла. Парубок і собі мовчав.

– А ти хто така? – трохи згодом питає він, ковтаючи слова. – Де ти взялася? звідкіля сюди прийшла?...

Дівчина почула, як тільки чують дівчата, чого в його запнувся голос; очі в неї заіскрили, заграли...

– Навіщо тобі? – прядучи ними, вона питає в його.

– А чого ж ти прийшла сюди, на чуже поле? – каже він. – Хто ти така? чого тобі тут треба?... – Чутно – аж дух спира йому в грудях од кожного слова.

– Не ск-а-жу! – одмовила вона нарозтяг, осміхаючись, і подалася трохи личком вперед, згорнувши пухкі білі руки попід ліктями. – А прийшла сюди, бо недалечко живу... А ти хто?

– Сюди йди! – каже він, усміхаючись і разом запрошуючи очима. – Посідаємо тут... побалакаємо... я тобі й розкажу – хто я...

Як стрель стрельнув у дівчину. Сплеснула в долоні, зареготалася та й помчалася буйними житами... Далі – вискочила на зелену луку, що красувалася польовими квітками; потім – повернула круто наліво, почесала яриною; як білочка на деревину в лісі, так вона збігла прудко на згірок; стала, перевела дух, озирнулася; осміхнулася; махнула правою рукою: «Сюди, мов!» – та наче мана яка, спустилася вниз – і скрилася за горою.

Парубок ні з місця. Стоїть та дивиться вслід їй ще дивнішими очима – мовби переглянув через гору!.. У вухах його ще вчувався її голос, свіжий, тонкий, її сміх, молодий та дзвінкий; перед очима, як та причуда, манячила її постать метка, жвава; йому усміхалося її личко біло-рум'яне, з ясними очима, з чорними бровами; уся вона, з зеленою керсеткою, з червоною спідницею, привиджувалась йому, як жива!.. «Що це? – думав він. – Чи справді, чи вважається?... І відкіля б це?... чи не москалівна?... так же, казали, у москаля дочка вмерла... гм... мов, бачся, на хуторах нікого такого й немає... Хіба Хоменкова? – так же не блигий світ од Хоменкового хутора сюди теліпатися... А видно – хутірська: на селі, окрім попівни, здається, нікого підхожого... Оже й не попівна: попівну я знаю – попівна не така, та й не піде за п'ять верстов од села... Чия б же це?...»

Не розв'язавшись з такою думкою, він вийшов на згірок – подивитись, куди пішла дівчина. Було вже пізно. Дівчини не видно, – тільки зеленіли то там, то там, обложившись полями, хутірські сади, як розкішні квітники, а між зеленою листвою вишняку, груш, слив та яблунь білили чепурні хаточки. Парубок постояв на згірку, помилювався красою околиці, задивився на один хутір, на другий; пригадував хазяїнів їх, перебрав у пам'яті їх дочок, – та, теряючись в догадках, і повернув назад – додому.

Ішов він такою ж тихою ходою, як і сюди, а може, ще й тихшою, – та все думав та думав... А в серці – почував він – прокидалось щось невідоме, чудне: і важко мов, і легко, і сумно, й весело, і хочеться співати, й хочеться плакати... Сльози не ллються, а голос рветься; несподіваний сум обіймає голову; думка думку гонить: нігде пристати, ні за що зачепитися – так і ганяє за manoю... А перед очима – зелена керсетка, червона спідниця, знадний з усмішкою погляд, червоні, як кармазин, уста, з котрих виглядає рядок дрібних, як перли, зубів... У його аж мороз пішов поза спиною... «Оце так!! – промовив він уголос. – Чи не здурів, бува, я, чи не збожеволів?... Дома худоба не напована, а я блукаю тут – і думати забув!» Та, піднявши вгору голову, чимдуж придав ходи в ноги.

Ось незабаром і Піски. На самому краї села, од вигону, стояла невеличка хатка, вікнами на широкий шлях. З-за хатки виглядали невеличкі хлівці, повіточки; трохи далі – тік; за током – огорож; а все кругом обнесено низенькою ліскою. Зразу видно було, що то плець не дуже заможного хазяїна. Не достатки, а тяжка праця кидалась в вічі. Хата хоч старенька, та чепурна, біла, – видно, біля неї ходили хазяйські руки; двір виметений, чистий; огорожа ціла, хоч і низенька, а ворота дощані-хрещаті.

Недалечко від хатнього порогу стояла немолода вже молодиця, бідненько зодягнена, – і, розсипаючи з миски зерно, голосно скликала курей. Натомість з хлівця прожогом вискочила невеличка свинка й кабанчик – і давай похапцем хламати зерно, не підпускаючи курей. Молодиця спершу кричала на непроханих гостей: «Аря, гладкі! аря!», потім того плескала в долоні й штовхнула кабанчика ногою; а як побачила, що нічого з такими ненажерами не вдієш ні криком, ні легенькою бійкою, – вона висмикнула з мітли держално – і давай потягати «ненаситну прожир» і вздовж і впоперек, – аж поки не хруснуло держално... «От, прокляті! каторжні!.. Через них знівечила держално...» – на весь голос гукала молодиця – й кинула в свиноту надтріснутим держалном.

Саме на цей крик у двір повернув парубок. Не вспів він ще гаразд і воріт причинити за собою, – як уже на його напустилася розсерджена молодиця.

– І де ти, Чіпко, ходиш? де ти бродиш? – докоряла вона. – Ось до якої пори виходив! Ні корова, ні кобила не наповані, а він блукає...

– Я, мамо, на полі був... до ярини довідувався, – одказав він.

Мати пильно подивилася йому в вічі, наче вивіряла: чи правда тому? Та син уже повернувся – пішов прямо до загороди, а вона з порожньою помийницею – в хату.

– Не гайся ж, жени корову напувати, бо треба ж ще колись її й доїти! – усе-таки з докором гукнула з сінешніх дверей мати.

Син уже не чув того докору. Він випустив з загороди корову, одв'язав од ясел кобилу – погнав до водопою. Хутко погнав, хутко й назад вернувся. Позаганяв у загороду худобу, набрав оберемок свіжої трави. Зелена трава нагадала йому зелену керсетку; заманячила ніби знайома постать; він мерщій кинув у ясла оберемок... йому здалося, що з-під трави заблищали, мов дві углини, двоє чорних очей... «Згинь ти, марюко! – скрикнув він, випростуючи з трави руки. – От причепилася!!»

Швиденько зачинив загороду, пішов у хату. Повечеряли мовчки. Полягали спати.

– Чи ви, мамо, не знаєте: у москаля є дочка? – пита він трохи згодом.

– У якого москаля, сину?

– Що живе коло нашого поля хутором.

– Не знаю, моя дитино. Знаю, що була, – та, казали, либонь умерла. – А що там?

– Та я так питаю... нічого.

Розмова увірвалася. Мати заснула на полу. Син лежить на лаві. Сон не йде йому в голову. Душно йому, млосно, пече попід боками, а в віччю – вона та й вона. «Пропади ти, навіжена!» – шепче він. Перевернувся з боку на бік, натяг на голову ряднину, – не спиться, та й годі... «Ні, вже: не швидко ти діждеш, щоб я пішов на поле!»

II. Двужон

Літ за двадцять до кріпацької волі, з того самого Ромоданового шляху, яким ішов парубок, у село Піски вступав якийсь невідомий заходжий. Видно – з далекої дороги. Сорочка на йому чорна; штани вибійчані, підсукані аж до колін; за спиною вірьовкою навхрест перев'язана одежа; через праве плече, на палиці, перекинута торба – мабуть, з харчю, та пара шкапових чобіт. На взір – чоловік середніх літ. Чорні, як гайворон, уси починали вже по краях рудіти; борода стирчала чорна, остюкувата, давно, мабуть, не бачила скіска.

Ішов заходжий тихо, нога за ногою, й роздивлявся на всі боки. Сказати б – з заробітків, коли б не така рання пора. А то тільки що весна настала. Постікали води, зазеленіли трави, зацвіли садки, городи, сонце ще не пекло, як серед літа, а приязно сяло та гріло.

Дійшовши до одного двору, де серед нечистого городу влізла в землю старенька хата, заходжий став: «Оце ж, мов, бачся, й Окунева хата!» – каже він сам до себе.

На той час з низеньких хатніх дверей вийшов молодий парубок.

– Здоров був! – обізвався до його заходжий.

– Здоров.

– Чи це Окунь живе?

– Який Окунь?

– Карпо Окунь, старий дід.

– Ні: це Лимар, а не Окунь.

– А де ж Окунь?

– Та який Окунь?

– Дід старий, що з бородою ходив.

На їх розмову нахопилася з-за хати старенька жінка. Видно, поралась коло городини, – бо очіпок подався трохи набік, лице в поту, руки в землі.

– Та кого ти, чоловіче, питаєш?

– Окуня Карпа.

– Е-е-е... його вже давно й сліду нема... Знала я того Окуня, знала... Уже, мабуть, літ з десять буде, як помер... А тобі ж навіщо він?

– Та треба... Так умер, кажете?

– Умер, умер.

– Та хто ж після його zostався?

– Та хто ж після його zostався?! – каже жінка, задумавшись... – Зосталася Ганна-небога, що вийшла за Соломенка. Та й та уже вмерла. Оце ми у неї й дворище купили. Та ще zostався Грицько – був йому якийсь далекий родич... торік його у некрути взяли. Та, здається, вже й немає нікого такого...

– Так... А волость же ваша далеко?

– Волость? – глянула жінка на його й, перекодя трохи, одказала: – На тім боці села. От як підеш сією улицею, та й вийдеш прямісінько. Спершу будуть гамазеї, а там – зараз і волость.

– Ну, спасибі вам. Прощайте.

– Щасливо.

Пішов собі чоловік тою тропою, що розказала жінка. А жінка й парубок ще довго стояли – дивились услід, аж поки не скрився заходжий з очей у кривій вулиці.

– Ти не питав, Грицьку, – тоді жінка до парубка, – хто він такий? навіщо йому Окунь?

– Ні, не питав.

– Гляди, лишень, чи не родич який... Там у його, в Донщині, багато, кажуть, всякої рідні... Там і брат його жив. То чи не по худобу, бува, прийшов і сей?

– Бог його зна.

– Треба б дознатись, Грицьку. Чи не збігав би ти, слідом за ним, у волость та розслухався б: що воно за чоловік.

– Добре, мамо, – каже парубок. І обоє пішли в хату.

Жінка справді догадалася, навіщо захожому здався мертвий Карпо Окунь. Той, що розпитував, об'явився в волості небожем Окуня – Остапом Хрущем, що літ, може, з п'ятнадцять, як пішов на Дін. Уже його й з ревізії викинули, не тільки з думки. Тільки старі люди пам'ятали ще – коли бородатий та білий Окунь виряджав на Дін до дядька свого хлопця-небожа. А тепер оце він назад повернувся й просився в піщанську громаду.

– Чого ти звідтіля вернувся? – пита його голова. – Хіба там недобре стало жити?

– Та трудно вже й там, – кланяючись, каже Остап. – Не ті тепер порядки пішли: багато вже й там нашого брата... пропадає...

– А тут хіба краще? – пита писар.

– Та все ж, бачте, – рідна сторона.

– Як же ми тепер тебе приймемо, що в тебе ні виду ніякого, нічого? – знову голова.

– Та в мене ось є старий пашпорт. – Та, витягши з гамана шматок засмальцьованого паперу, з обтіпаними краями, й подав голові.

Подивився той на папір, розправив, прочитав – і знову зложив.

– Що ж з цього?! – каже. – Чому хоч ти не обзивався, як ревізія писалась?

– А бог його знає – чому... Не знав.

– Відколи пашпорта не переміняв!! – не випускаючи з рук паперу, дивувався голова.

– Та там мене й по цьому всюди приймали.

– Гм... Що ж тепер, Василь Васильович, будемо робити? – пита голова писаря.

– А що? Треба громаду збирати; та хай поставить громаді могоричу, то, може, й діло буде, – одказав писар. – А то, як бродягу якого, ще в тюрму запруть.

– Зділайте милость, – каже, кланяючись, Остап, – уже поклопочіться! Я вже вам, коли так не маю чого дати, то хоч одслужу за те.

Писар тільки покрутив свого рудого уса та разом з головою й пішли у другу хату.

Через три неділі Остап косив у писаря сіно. Та такий з його косар: такий жвавий, такий робочий – невтомний! Усьому лад дає, усім перед веде – отаманує. А через місяць йому об'явлено, що тепер він піщанський громадянин – козак, Остап Макарович Хрущ.

Аж перехрестився Остап, як почув це. Та восени прямісінько й почвалав у город найматись. Недовго й місця шукав: зараз жид злебенів його та й заправив у поштарі.

Добре Остапові. І одежа й хліб жидівський, і плата добра, та й од проїжджих перепада. Послужив він рік, а на другий уже ґрунт і хату купив. Якраз на край села, на белебні, стояла собі осторонь чиясь сирітська пустка: необмазана, некрита, город не обгороджений, звісно – сирітське, та ще й за селом.

Купив Остап хату, та, не довго думавши, й шле старостів до Мотрі Жуківни – бідної, некрасивої дівчини, уже таки й літньої, що жила в сусідах, удвох з старою матір'ю.

– А що ж, Мотре, – каже їй мати, – іди! Хоч хата своя буде; хоч не тинятимешся на старість, як от я, стара...

– Та чи йти, то й іти! – одказує дочка. – І так натерпілись усього!

Обмінили хліб, а в неділю й весілля заграли.

Як уступила Мотря в свою хату, то немов знову на світ народилася. Чепурить її, прибира. Діждали весни, – город одкопала, скопала, засадила; хату вимазала, оббілила; призьбу жовтою глиною підвела; коло хати віником обмела. Чисто кругом – любо глянути, і огородинна зеленіє...

Та й тільки ж то, що огородинна своя, а більше землі – ні ступня. Приходилось у чужих людей косити, хліб заробляти, спину не розгинаючи, спочивку не знаючи... Оже як не пра-

цювала Мотря з Остапом та з Оришкою – старою своєю матір'ю, а все бідно жили. Іноді зимою ні з чого було й галушок зварити, – приходилось сухим хлібом давитись...

Остап – спершу був повеселів: такий балакучий, такий щирий, – Мотрю жалує, коло тещі ласкавий; а далі – все хмурнішав та й хмурнішав. Стала нудьга виглядати його очима, журба невимовна гнітити його душу і серце... Ходить бувало восени або зимою по двору, опустить на груди голову та за цілий день і слова не промовить ні до кого...

Так минув рік; мінає й другий; а вони – всі трійко (дітей не було) – похмурі, невеселі... Немає долі – немає й радості!

Лягла зима. Падав дрібний сніг, як бува в холод; буйний вітер крутив заметами й вив, як звір у лісі, у димарі Остапової хати. Ніч уже спустилася на землю. Мотря й Оришка сиділи на полу; перед ними на стільчику неясно блимав каганець – от-от збирався погаснути. Вони пряли мовчки; кожна про себе думала якусь тяжку думку. Остап лежав на печі... Тихо, – тільки веретена сюрчать...

– О-ох! – важко зітхнув Остап. – Обридло вже мені по цих краях горювати, – промовив він, наче сам до себе. – Діжду весни, піду на заробітки. Там, може, знайду добре місце, то й вас переведу...

– А як же не найдеш? – на це йому Мотря. – Літо втратиш... а я одними руками що тут зароблю?... – додала вона журливо й скривилася.

– Та вже ж ви тут з матір'ю то сим, то тим боком настягаєтесь на зиму... А я, коли що, то там і зазимую. Так мені тут остогидло!

Діждали весни. Порадився Остап з жінкою та з тещею, узяв паспорт, пішов собі. Мотря з старою матір'ю zostались самі собі на хазяйстві.

Вирядили Остапа на Дін у Великий піст, а так – к зеленій неділі – приходить з Дону бумага: чи є, мов, у вас такий і такий козак Остап Хрущ? і де він у вас узявся? Що тут він прозивався не Хрущ, а Притика... що він кинув у нас жінку й троє дітей, пропадав був – не знать де – три роки без малого... А ось тепер – у паспорті він уже Хрущем пишеться, та ще й жонатим. Що се воно за знак? з якої це речі така плутаниця?...

Так оце запитувала якась Донська станиця Піщанської волості... І задала ж роботу волосним оця несподівана бумага!

Як прочитала її козацька старшина, то голову й руки опустила.

– Оце так! – скрикнули в один голос і голова й писар. – Буде ж тепер від окружного... І як-таки повірити такому волоцюзі?! Прийшов – чорт його зна й відки, сказавсь – біс його зна й ким; а ми – на тобі, та цить! – і лапки поклали... Окунів небіж, та й Окунів, – нестеменно Окунів... Чому не прийняти?... Аж воно – он який небіж!!

– Еге ж... Недаром я казав, – вибріхувавсь писар, – підождемо трохи, спішемо... Не послушали?...

– Що ж тепереньки робити? – мов не чув, питає голова в писаря.

Той мовчав, потупивши в землю очі. Видно було – щось пригадував.

– Недурно мені сю ніч чорна собака снилася, – похвалився голова. – Жінка одгадувала: напасть... Так воно й є!

– А мені руда свиня, – увернув писар.

Порадившись, мерщій послали за Мотрею десятника. Мотря прийшла.

– Чи не розказував тобі чоловік чого про Дін? – стріли її волосні.

– Ні, не розказував, – одказала Мотря, здивувавшись такому питанню. – А що там? Хіба яка чутка прийшла?... – запитала вона зляканим голосом.

Так і так – кажуть; таке й таке диво...

Як почула таке Мотря, то й лиця на їй не стало: поблідла, як крейда, затряслась, як лист на осичині; хотіла щось сказати, та не вимовила й слова, – тільки раз по раз тяжко зітхала і якось чудно дивилась мутними очима...

– Чого ти здихаєш? – grimнув на неї голова. – У чоловіка навчилася?... Той теж, як прийшов, то такого Лазаря скорчив... Прокляті! Через вас на Сибір ще підеш...

Мотря нічого не одказала, – тільки жалібно дивилася. Коли б хто заглянув тоді в її душу, – що там робилося! Якби зазирнув у серце, – що в йому поверталось!

– Іди собі! – гукнув голова, бачачи, що в неї й річ відтяло.

Мотря повернулася, вийшла. Ішла по вулиці, – не бачила світа перед собою; прийшла додому, – як п'яна, мов чмелена...

– Що там, дочко? – стріла її мати. – Чого тебе кликали?

Пожовкло в Мотрі у віччю, заколихався світ, пішло все ходором... Не пам'ятала вона, як опустилася на лаву – так не роздягнена, не розбута – і впала опукою. Сльози, як горох, полилися з очей.

– Чого ти, дочко? Чи, не приводь господи?... – Оришка не доказала. У неї в думці пробігла смерть Остапова.

Мотря не озивалася; плакала мовчки. Оришка пильно дивилася на неї. Серце почуло якесь лихо; перед очима вже стояла біда... В Оришки затіпались челюсті, забігала по виду мишка.

– Та кажи!.. чого ти плачеш? – аж скрикнула вона.

Мотря утерла рукавом слези й простогнала... А далі натужилася і, схлипуючи, перериваючи слова, стала казати: «О-о, Боже мій!.. недурно він все сумний був... мовчав... журився... та все через сон про Дін викрикував... про Хіврю та Грицька... Недурно ж це воно!.. Ой, пропала ж моя голівонька бідная!!..»

– Що ж там таке? кажи вже, не мороч моєї голови! Про яку це ти Хіврю плещеш?

– Про жінку того сучого сина, щоб йому... ні добра, ні життя!..

– Кого?

– Остапа...

– Чи ти не збожеволіла, дочко?

– Поневолі збожеволієш, коли таке...

– Мотре! не тумань ти моєї голови: розкажи по-людськи – що там таке?

– Отой волоцюга, блудяга... покинув на Дону жінку з дітьми... приплівся сюди на мою голову... Господи! і за що ти мене отак караєш на сім світі? – скрикнула Мотря і знову залилась сльозами.

Тепер тільки Оришка розібрала своє лихо. Образа, гора тяжкої образи дочки, людські поговори та сміхи, – все разом піднялось у голові матері, налягало їй на старе серце важким жалем... Вона глянула ще раз на Мотрю, поступилася назад, простогнала, сіла мовчки на під, узявшись холодними руками за крайню дошку, щоб не впасти. Старе тіло тремтіло, колихалося, стара голова не здержувалась на в'язах – хилилася на груди. Оришка болісно піднімала її і тяжко стогнала... Мотря не переставала плакати. Гіркий її плач, стогнання матері зливалися вкупу, носилися по хаті, слались по білих стінах. І темніли вони для дочки й для матері; здавалася темною хата, й світ, що вривався у вікна, чорнів у віччю в них... І стояла в темноті тій ще темніша доля їх – чорна, темна, страшна, з худим, з'їденим нуждою лицем, з злими од голоду очима.

Таке лихо скоїлось перед обідом. Страва давно стояла у печі: ще як у волюсть ішла Мотря, то засунула, щоб упрівала. Тепер ніхто й не згадав про неї. Горе без страви нагодувало обох. Ніхто з них не кидався до печі. Обидві навіть забули про обід.

Так день настав, так і минув. Одходячи на спокій, сонце обдало землю блискучим промінням; земля на прощання усміхнулася – і потемніла. Спустилася ніч; викликала собі на втіху зорі; викотився з-за гаю місяць – і став оглядати околицю... Усе кругом спало, мов зачароване, в тихім забутті теплої ночі, – не спав тільки один соловейко, виспівуючи в зеленім садочку свою любові пісню, – та не спало ще лихо в Оришинім та в Мотринім серці... Завело і

воно свою пісню – гірку, журливу, безнадійну... І не розходилась та пісня по світу, не окликалася луною в лузі, як соловейкова, а, як важкий камінь, налягала на душу, морочила голову цілим роєм темних гадок, пекла серце нерозважною тугою... Мотря й Оришка не спали, не плакали, – тільки то одна, то друга зітхала... І відкіля це лихо взялося? і чого воно до них вчепилося? чим була Мотря Остапові?... чим вона тепер осталася?... Мотря й Оришка роздумували, розгадували... Жінка жонатого чоловіка? покритка-дівка?... Ні жінка, ні дівка, а замужня вдова... Гріх перед Богом, – чим його замолити? Сором перед людьми, – чим його змити?... А ще ж, може, і каратись за це прийдеться – хоч не на сім, то на тім світі... Непевний той Остап, – він щось лихе, страшне... Страх справді після таких думок закрадався їм в душу – і вони обидві тихо молилися.

Як не мучились вони цілу ту ніч, що вже не думали, а все-таки не видумали нічого для себе утішного.

Не вигадали поради й волосні. Судили, рядили – та окружному, а окружний – та губернаторові. Пішли писати та одписувати...

Незабаром наїхало в село чиновного панства. Питають-розпитують, пишуть-записують. Натерпілася страху Мотря од тих хитрих спросів та переспросів; набралася горя Оришка, глядя на свою дитину.

А в селі – тільки й мови, тільки й речі, що про Хруща. Наче все на світі для Пісок провалилося, один Хрущ зостався, а через Хруща – й Мотря... Хто її зроду не знав – став допитуватись: де вона й що вона. Не можна Мотрі нікуди очей показати, щоб на неї пальцями не тикали. Вийде Мотря на вулицю, – малі діти слідком за нею; порасться Мотря на вгороді, – бачить: дві жінки стоять коло тину, дивляться на неї й перешіптуються. Немає Мотрі спокою і в церкві: і там її не спускають з очей.

– Ото... ото вона! низенька, чорнява... чорним платком голова пов'язана, – чує Мотря позад себе в бабинці.

– Ото чорнява, що хреститься?

– Еге ж, еге... Ото вона сама... за жонатого заміж пішла.

Чує Мотря, та боїться озирнутись: їй чогось соромно, страшно.

Вона впаде навколішки, приникне головою до помосту, – шепче молитву щиру, просить у Бога ласки, одмолює свій гріх – і разом сльози ковтає.

Тоді тільки люди трохи забули про Хруща, як жнива настали. Свої клопоти, праця, утома трохи заціпили язики людські.

Коли це – перед другою Пречистою ведуть Хруща у ланцюгах через Піски. Як зачули люди, то за малим не все село вибігло з хати, мов на ведмедя, дивитись. «Хрущ!.. Хрущ іде!.. Хруща... Хруща ведуть!..» – викрикують з усіх боків по селу. І біжить на Хруща дивитись старе й мале.

Повели Хруща у Гетьманське; засадили в тюрму за залізні штиби; давай випитувати та розпитувати. Піднялися знову спроси та переспроси... Зовсім загубила спокій Мотря: водять її то в город, то з города... А тут – друге лихо: Мотря почула – щось заворушилось під серцем...

Помітили люди – та як у дзвін задзвонили:

– Чи чули?... – питає молодиця другу, стрівши на улиці. – Завагітніла...

– Чула, серденько, чула... І скажіть: од такого!!

– Це вже, видно, не перед добром, моя матінко!.. Чи не кінець, бува, й віку швидко буде... Там торік хвостата зоря світила, а се знов проява якась вирикала...

– І я кажу: не перед добром таке на світі коїться!

Та як підуть отак цокотати, – не переслухаєш.

А під неділю або свято збереться де-небудь чоловіків купа, надійдуть жінки, парубки, дівчата – назбирається чимала юрба людей, то й давай перетирати на зубах у сотий раз того чудного Хруща.

Аж ось – не знать звідкіль узялась на селі чутка, що він ні Хрущ, ні Притика, а прямісінько-таки Іван Вареник – кріпак пана Польського, що панував у Пісках.

Така чутка збила з пантелику судових і громаду. Що з ним робити? Як тепер його судити? Кинулись до пана, – пан одсахнувся: робіть, мов, з ним, що хочете, як знаєте... Тоді громада розв'язала діло. Як голили хлопців у москалі: «У некрути його!.. лоб йому! лоб!..» – закричала громада. Поїхав голова у Гетьманське, пішов, куди треба, одніс, що годилось, – і «перевертня» прямо з тюрми повели до прийому. Заголивши лоб, перевернули його ще вчетверте – і став він з Вареника Хрущовим. Незабаром його кудись погнали, – та більше він ні вертався, ні озивався.

Оддали Остапа в москалі перед Покровою. А так, перед пущенням, породила Мотря сина, – та ще й породила неабияк. Роди були тяжко трудні: потугувала ними Мотря два дні й дві ночі, не своїм голосом викрикуючи... Що вже не робила «довгоп'ята» баба-повитуха, – ніщо не помагало. Ледве Мотря на той світ не переставилась. Уже й не кричала й не стогнала – лежала мертвою колодою... Аж на третій день «Господь її помилував»: серед тихого плачу Оришиного почувся голосний дитячий крик...

– Єнерал!.. – зрадівши, скрикнула «довгоп'ята» баба.

Оришка підняла руку, перехрестилась... Мотря важко зітхнула – і розкрила сплюснені очі... Хату обняла тиха одрада.

Як же почули люди про такі роди, – знову загомоніли. Пішло знов по селу шукування, глум, таємні страхи... Дійшло до того, що ніхто вже Вареника не щитав і за чоловіка, а так-таки за самісінького куцого... Дехто помітив і невеличкі ріжки на голові в його, як стригли в прийомі. А Кирило Кнур – недалечкий сусіда – Христом-богом клявся, що як купались з Остапом укупі, то й хвостика бачив... Не при хаті згадуючи – куций, та й годі!

А тут ще дитинка знайшлася, та ще при таких родах!!

– Щось воно таки непевне, моя матінко!.. – цокочуть жінки, похитуючи головами.

І не одна й не дві нарошне забігали в хату до Мотрі – довідатись: чи немає на йому яких ознаків? Одна якось забачила на лівім колінці невеличку родимку... «Оце ж воно й є!» – подумала та мерщій з хати.

– А що?? – стріва її кума.

– То ж воно, кумонько, саме!.. – каже кума, перехрестившись.

Незабаром ціле село слезувало про ту пляму. Усі в один голос: «чортеня» – та й годі!

Прийшлось кумів брати, – ніхто не хоче. Що тут робити? Вже три дні як дитина нехрещена... Не дай, Боже, якого случаю – і вмере, не уведене в закон!..

Кинулась Оришка по сусідах... Всяк дякує, сторониться... Ходить вона по хаті – сама не своя: світить сідим волосом, ломить сухі руки... Мотрі вже й не хвалиться: вона й без того ледве дише.

На той час лучились у селі перехожі москалі. Оришка до них: «Москалики-лебедики, охрестім дитя!» Купила москалям квартиру горілки. Тоді один якось згодився. Москаль за кума, сама Оришка за куму.

Понесли до батюшки. А панотець і собі: «Як його, такого виродка, в хрест уводити?!»

«Боже мій!.. що його робити на світі?! – плаче Оришка, – та до попаді: «Матушка!.. я вам сього й того, я вам моток пряжі напряду, – умовте панотця!..»

Попада зглянулась. Охрестив дитину батюшка: назвав Нечипором.

III. Дитячі літа

Не судилося Мотрі щастя. Не зазнала вона його змалку, не бачила дівкою, жінкою, не сподівалася замужньою вдовою...

Не тільки її, а й її матір стару стали цуратися люди. Саме те місце, де вони жили, зробилося якимсь страшним, – стали його оббігати... Казали, що до Мотрі кожної ночі змії у димар літає: якийсь захожий чоловік застав його в хаті та насилу з душею вирвався... Непевне місце! Бувало вночі ніхто не пройде повз їх хату, не перехрестившись; а дітям – то й удень забороняли туди бігати...

Місцина справді стала пустирем одгонити. Лежить за селом, на самому белебні, неогороджена, необкопана – так рівець невеличкий прокопаний та й годі... Іде скотина – нема перепону – через грядки так і чеше; собаки так і гніздяться! – кубла повибивали... Пустир пустирем! Хата хоч стара була, та як полагодив був Остап, поки ще не женився, то вона мов і бадьорилася; а як піднялась лиха година, що замчала не тільки лад у хаті, а й самого Остапа, – то й хата осунулась... Стріха місцями повигнивала, покрівля де-где провалилася, вікна побиті: замість шибок – ганчірки світять; ще до того дощ та хуртовина оббила, обшмарувала... Пусткою аж воняє! І всередині не краще. Стіни чорні, аж цвіллю взялися од води, що дощі поналивали крізь лиху оселю; черевата піч потріскалась, – диміла, куріла; замість лав якісь кривоногі ослінчики – і сісти на них страшно; стіл – ходором ходить; піл – на п'ядь дошка од дошки: Мотря під холод дві дошки спалила, бо не було чим у хаті прокурити... Бідота несказанна, злидні невилазні.

Неодрadne життя Мотріне. Невеселим оком дивилася й її стара мати на ту оселю, на лихий той захист, через який вони стільки горя прийняли, стільки клопоту звідали... Вони б його давно кинули, якби було де притулитися. Та де його при нестачах, при убожестві?! Коли на роботу приймали Мотрю з опаскою.

Літом Мотря стає жати. У Пісках ніхто не приймав, – бо помітили, що в кого Мотря жне – вся нива закрутнями унизана. В сусідньому селі Байраках Мотря хліб заробляла, – на жнива становилася.

Що за літо заробить Мотря, те за зиму й проживуть... коли ще й ставало! А було так, що ні дрібка солі, ні пилінки борошна... Де вже думати про одєжину!! Що, дівуючи, придбала Мотря, то все позношувала: саме гноття та рам'я висіло... Як заробить конопель, – то й добре. Помочить їх, висушить, витіпа: костриця на топливо, волокно на прядиво. Напряде отак літ за двоє, оснує, витче, та й сорочка є; виб'є – спідницю пошиє, юпку... У вибійчаному і в свято ходила. Другі в плахах та запасах, голови шовковими платками повив'язують, а Мотря з вибійчаної юпки та спідниці не вилазила. Біленькою хусткою зав'яжеться, та й шмарує... Ото буденне й празникове! А що старе, дране, – позшиває, позаштопує, – матері старе тіло прикриє або дитині – штанці, куцину... Нужда!! На зиму на всіх одна юпка була. Піде куди Мотря, – сиди, мати, з хлопчиком дома – й не рипайся! Піти треба матері, – сиди, Мотре... бо й чоботи одні!

Робота не страшна, як сила є. Мотря день і ніч в роботі та в роботі; літом – на полі, зимою – дома. А Оришка – стара вже, – нездужала, – тільки й того, що доглядає дитини... Як літком немає Мотрі дома, – баба зварить їстки, догляне, й нагодує, й спати положить, котка співає...

Ай дитина ж то вийшла – на славу! Повновиде, чорняве, головате, розумне... Тільки якесь невеселе, вовчкувате, тихе. Другі діти жваві, – як дзига крутиться, на місці не сидить... Скажеш йому: дай те! дай друге! – як стріла пуститься... Чіпка, як його звали, – не такий, ні! Оце, було, Мотря чи Оришка скаже: «Подай, Чіпко, води!», або – ножа, або – веретено... – то він і почне: «А де ж воно лежить чи стоїть?» Отак розпитає, повагом устане,

повагом піде, підніме й повагом подасть... Мотря за це не любила Чіпки. «Десь Чіпка у нас буде дуже велике ледащо! – жаліється Оришці, – йому як що робити, то треба за тиждень загадувати, щоб роздумався...» А іноді було й буханця уліпить Чіпці в спину, щоб довго «не роздумував»... Тоді Чіпка руки опустить, реве на всю хату... Є, значить, робота бабі! Оришка справді душі не чула в Чіпці: так його любила й жалувала! І цяцьок йому надає, й іграшок яких там – полив'яного півника, свистілочку, а їсти – сама не доїсть – йому залишає...

Як підріс Чіпка – став бігати, то вибіжить було з двору на вигін, та прямо до дівчор так і чеше. Так же й дівчора його не приймає. Зараз почнуть з його глузувати, щипати, а іноді поб'ють та й проженуть... Недурно пани своїм родом величаються. На селі теж розпитують – хто якого роду... Тільки те неоднаково, що в городі питають: чим той рід уславився – чи давністю, чи боями, чи послугами. А село знає одну славу – честь. Тим на селі й питають: чи «чесного» роду? А тоді вже й братаються... Чіпка був «виродок»... Як же Чіпку прийняти дітям до іграшки?! Хіба, щоб поглумитися...

– Виродок іде! – кричить, забачивши здалека Чіпку, білоголовий, миршавенький хлопчик.

– Запорток! – підхопить другий... – Ходім до його!

Побіжать, оступлять кругом. То це ззаду хто-небудь і скубне Чіпку за чорне волосся. Окрутнеться Чіпка, насупить брови, скривиться, тільки очима світить... Злі Чіпчині очі, та недобрі й діти, що довели до того. Понуро й гостро дивиться на них Чіпка. А ті – за боки беруться зо сміху...

– Чіпко! де ти взявся? – смикнувши Чіпку за полу, питає хто з хлопців.

Мовчить Чіпка, – сопе.

– Ти з яйця вилупився?! – знову другий...

Усі зареготались. Чіпка похнюпить голову, потупить в землю очі, копирсає нігтем під нігтем.

– Ні!.. мене бабуся на вгороді піймала... в бур'яні, – одмовляє понуро та все копирсає під нігтем...

Регіт – аж вигін розлягається...

– Так ти, Чіпко, з бур'яну взявся?...

– Ні...

– А де ж твій батько, коли ти не з бур'яну?

– Не знаю...

– То-то й є... ти байстрюк!..

– Брешеш!.. – зиркнув, як той вовк, Чіпка.

– А хто ж ти?

– Я... Чіпка.

– Ти – Чепіга, а не Чіпка! – крикне хто з середини – і вскубне Чіпку...

– Чого ти скубешся? – з плачем вимовля Чіпка. – Постій, я бабусі скажу, – вона тобі дасть!

– Боюсь я твоєї бабусі, – куди ж пак! – одказує хлопець, та й знову вскубне.

За ним другий, третій. Повертається Чіпка на всі боки в крузі, як ведмідь на цепу, а хлопці регочуться та за чуприну смичуть – аж поки не розплачеться Чіпка. Тоді візьмуть та й проженуть його геть.

Іде Чіпка додому, – іде та й плаче.

– Чого ти, Чіпко, плачеш? – стріва Оришка.

Чіпка жаліється, плаче... Бере його Оришка за руку, поведе в хату, почне умовляти.

– Не ходи туди, сину! Не ходи, моя дитино! Бач, які то лихі діти: б'ють тебе, малого, зобижають... Не ходи!..

Утишитися трохи Чіпка, сяде на колінах у баби або приляже головою. Щоб забавити дитину, почне йому баба казочку про рябеньку курочку або про горобця – доброго молодця... Чіпка слухає – й дума: «І чого отой дід з бабою плаче? чого тая курочка кудкудаче?... І чому тій билині зразу не поколихати горобця – доброго молодця?!»

Дуже любив Чіпка казки слухати. В казках його зроду розумна голова знаходила немало роботу. Казка була йому не вигадкою, а билицею. Не раз хлоп'я рівняло казку до життя, а життя до казки – і само собі міркувало, дивувалося... В казці звірі та птиці те саме й так само говорять, як і люди... А так – птиці щебечуть, воли ревуть, собаки гавкають... І ніхто не знає, що вони кажуть... «А добре б – дознатись: що то каже скотина, як іде ревучи з поля додому? яку пісню співає пташка в лузі?... І чого – одні пташки так гарно щебечуть, а от горобці – тільки цвірінькають?! І про що то розмовляє травиця між собою, коли, мов жива, шелестить малими листочками?...»

– Чи воли, бабусю, говорять?... – питає Чіпка в Оришки.

– Бог їх зна, сину... Кажуть би то, що говорять.

– А птиці?

– І птиці говорять...

– Як же вони говорять? Про що вони говорять?... – допитується.

І розкажує баба, як уміє, про все те Чіпці. «Скот, мов, ніколи не реве без нужди... як вертається додому та реве – то він радіє, що скоро дома буде та спочине... А може, голодний, то поїсть, підживиться... А птиці щебечуть так, як сам Господь дав: одній сказав гарно щебетати, а другій – ні. От соловейко – як гарно співає? Він був колись людиною, та став пташкою...» Та й зачне розказувати, як одна мати та прокляла своїх діток, – сина й дочку, – що вбили її мужа-ужа... «Синочок каже: «Не вбивай, сестро!» А сестра не послухала – вбила. За те мати й прокляла їх. Синові ж каже: «Лети ти, сину, сірим соловейком та щебечи людям і пізно й раненько: щоб тебе люди слухали – й не наслухались! – А ти, – каже, – дочко, стань жалкою кропивою: щоб тебе люди проклинали, щоб тебе з городів викидали!» – От син полетів соловейком, а дочка стала кропивою... То-то: як соловейко щебече, то увесь мир його слуха – так гарно! А кропиву завжди виривають, як погане зілля, – щоб і городини не глушило, й людей не жалило!»

Такі казочки бабусині, при самотньому житті, осторонь од товариства, пластом лежали на дитячий розум, гонили в голові думку за думкою, гадку за гадкою... Глибоко западали вони в його гаряче серце, а в душі підіймали хвилю горою – з самого споду до верху... Як рій той, гули в дитячій голівоньці; як завірюха, крутились, вихорились... Од билинки перелітали до птиці; од птиці до скотини; од скотини до чоловіка – поки не засягали всього світа! І здавався він йому увесь живим, балакучим. І скот, і травиця, і навіть каміння – все те мало свій говір, свою мову, – тільки вимовляло якимось інакше... А колись усе те було – люди, і все балакало однією мовою... А тепер – ніяк і довідатись, що то за розмова!! А через віщо? ... Через людей... Все то винні люди! То вони так наробили. Вони і в травиці, і в пташки, і в худоби – одібрали людську мову! Вони людей – своїх рідних – повернули в усе те... І за людей жалкував Чіпка на людей. Здавалися вони йому лихими, недобрими... І прокидалася невеличка злість у його невеличкому серці, росла, виростала – і сторонився він людей далі та далі... Та й люди його не жалували.

– Бабусю! – питає раз Оришки. – Чи в мене батько був?

– Був, сину.

– Де ж він тепер?

– У москалі пішов.

– Бач, а хлопці казали, що в мене батька не було... байстрюк! – кажуть.

– То – дурні хлопці!

– А хіба що?... Що то воно – недобре що?

– Старий, сину, будеш, як усе знатимеш. Не думай про се: то погане слово! Викинь його з голови... То тільки злі діти так кажуть...

– Я не буду злий, бабусю!.. – одказує Чіпка, – та й задумається.

Трохи перегода знову питає:

– А чого ж мій батько пішов у москалі? Навіщо він покинув матір?

– Люди оддали.

– За віщо ж вони оддали його?

– Так треба було... Виростеш, сину, тоді все сам збагнеш, а тепер ще не годиться тобі розказувати.

– Чому, бабусю?

– Так. Малий ще ти дуже...

Така розмова велась у них не вряди-годи. Чіпку все зачіпало, все торкало. Він про все баби розпитував. Баба розказувала, їй любо було одкривати світ його очам, – утішно думати: з якою натоптаною головою виросте її онуча.

Щедрою рукою перекладала баба з своєї старої в молоду Чіпчину голову усе, що захо-вала її шестидесятилітня пам'ять. А Чіпка не брав – гарбав усе те!

Оце було літком, як зайде вже сонце й спуститься вечір на землю, вийде баба з Чіпкою з хати (бо в хаті душно), простеле рядно перед порогом; дожидають Мотрі з роботи. Оришка сяде, а Чіпка – коли сидить, коли лежить... Та отак собі й давай розмовляти... Чіпка більше слухав, – іноді й засне, слухаючи бабиної мови, що, як струмінь, тихо журчала... А іноді й сам розщебечеться... Уже й ніч настала: засвітили зорі, замиготіли, заіскрили... Задивився Чіпка на небо.

– Що то, бабусю? – указує на зорі.

– То? – Зорі.

– Що ж то за зорі?

– То – янголи дивляться! У кожного є свій янгол: то-то він і пильнує за душею, стереже її, щоб, бува, що лихе не спіткало. Ото ж – як зірочка покотиться, – то душа переставиться... Душа переставиться – й зірочка покотиться – щезне...

– І моя там, бабусю, є зірочка? й ваша? й мамина?

– І твоя є, й моя, й мамина.

– А де ж моя, бабусю? – пита Чіпка, положивши голову на бабині ноги й не спускаючи очей з цілого рою зірок, що, здавалося, ворухилися на темно-синьому небі.

– Бог його знає, сину! Чоловікові туди не досягнути... То боже діло, то він і знає...

– Ай Бог там?...

– Там, сину...

– А що то за Бог, бабусю?

– Бог?... Бог – батько. Він усе держить на світі: усяку комашину, усяку скотину й усяку людину... Він за всім ходить, до всього додивляється, од злого береже... Ото, як побачить, що сатана вміщується в його святе діло – почина світом каламутити, – то й шле святого Ілію на вогняній колісниці вбити сатану... Ото як Ілія котить, то грім гримить; а як стрільне вогняною стрілою – то блискавка заблище... Отакий-то Бог! Він страшний задля злого, а для доброго – й він добрий. Бог-батько... на світі нас держить і хлібом годує...

Загадається Чіпка. І встає перед його очима розгніваний Бог, обгорнувшись чорними хмарами... і гукає на Ілію – карати злого!.. Котить Ілія – небо й земля двигтять, як од вітру перина, од його бігу... Ось шкваркнуло... вогняна стріла розпанахує небо... Страх обіймає Чіпку! Надворі зовсім темно; місяця не видно; біліє, миготить Чумацький Шлях через небо; блищать, миготять зорі... Тулиться Чіпка до баби та стиха шепче: «Я, бабусю, буду добрий... я злого не робитиму, то й Бог мене не поб'є... А отих дітей, що мене били та проганяли – тих Бог поб'є, бо вони злі! Я буду добрий, бабусю...»

Замовк Чіпка – дух притаїв: думає про Ілію страшного, про Бога доброго... Трохи згодом питає баби:

– Ви казали, бабусю, що Бог нас хлібом годує?

– Він, дитино, – він нас годує...

– А чого ж мама хліб заробляє, – ось досі з роботи нема. – Каже, якби не робила, то нічого б було їсти?...

– Дурний ти, хлопче! – каже баба. – Чоловік на те й уродився, щоб робити, а не лежати. То тільки, кажуть, спершу, поки ще люди в раю жили, то нічого не робили, – як святі були... Там, кажуть, було всякої всячини – їсти, й пити! От вони ходили собі та їли... А сатана й заздрив на їх щастя, – та давай підбивати, щоб согрішили... Вони й переступили слово Боже... Тоді ото Господь вигнав їх з раю огняною різкою – й рай зачинив, і сказав робити самим на себе... Отож з того часу й почали люди робити. А то – нічого не робили, – як святі були!

– І навіщо ті люди согрішили, бабо?... От би тепер і мама дома була, не плакала б так часто... і хліб би був: коли здумав, їв би!..

– На те Божа воля, моя дитино!..

Недурно Чіпка жалкував про хліб: він був у них, як розважений... Одними руками що заробиш? Тільки що з голоду не мерли... Сказано – убожество! Раз була чудасія з-за того хліба.

Мотря була на полі. Оришці треба на грядках полоти. Як на те Чіпка розвередувався: «Їсти, та й їсти, бабо!» в одну шкуру: «Їсти!» Взяла Оришка окраєць хліба, одломила шматочок, дала йому, а останній положила на столі: «Не бери ж цього, – наказує Чіпці, – бо он дивись: дивиться бозя! Прийде мати, питає, – хто хліб поїв? – то бозя вкаже пальцем, – мати й виб'є... Гляди ж, не бери!» Та й пішла собі. Сів Чіпка серед хати; дивиться на образ – очей не спускає – їсть. З'їв той шматочок, що баба дала, – ще їсти хочеться! Хліб на столі лежить, – кортить його. Гляне в куток – бозя дивиться! От став він крадькома до хліба руку посилати, а на образ – все дивиться... Посилає руку, не спускає очей – здається йому, що й бозя глядить на його, – хоче посваритись пальцем... він і прийме руку назад... Оце приляже до столу головою (забрався на лаву), знову підкрадається. Гляне на образ: дивиться бозя, та й годі! І їсти хочеться, і хліб перед очима, – та бозя дивиться!.. Задумався Чіпка. А це, зразу, як кинеться од столу... Очі горять, губи оддулися... Та до стільця, що баба підставляла під ноги, як пряла. Ухопив стільця, стеребив на лаву, знайшов ножа, зліз на стілець та й повидовбував очі в образа! Тоді взяв – увесь хліб з'їв та й побіг на грядки до баби. «Бабо! бабо-о!» – гукає. «Чого, Чіпко? ходи сюди!» – озивається з бур'яну баба. Прибіга Чіпка. «А я, бабо, й той хліб з'їв!» – хвалиться. «Нащо ж ти, сину, з'їв? А як мати прийде та питає: «хто хліб поїв?» – то бозя й скаже...» – «Е... е... бозя, бабо, не бачила... я повиймав очі, щоб не дивилася!..» – І байдуже собі, забулося. – Коли так, перед Різдом прийшлося хату білити, образи мити. Зирк! Мотря на образ – аж очей немає! Вона так і отетеріла. «Хто це очі повиймав?» – питає в Оришки. «Де?» Глянула – справді без очей... Тоді до Чіпки: «Ти очі повиймав?» – Сміється: «Я... Щоб не бачила, як хліб їстиму!» Згадала тоді Оришка, що їй хвалився Чіпка. Та що? Звісно – дитина: дурне, мале!.. Погримала на його Мотря, налякала, що бозя битиме, коли таке буде робити, та й годі.

А були такі часи, що не бозя, а Мотря біла Чіпку, – і добре біла! Синяки іноді по місяцю не сходили. Не можна сказати, щоб вона не любила Чіпки. Ні. Вона його любила – як кожна мати свою дитину. Чи, не дай Боже, занедужає Чіпка, – Мотря сама не своя. Цілу ніч очей не заплющить: сидить над ним, плаче, молиться... «Тільки ж й утіхи й надії! Все-таки виросте своя дитина, стане хоч на старість у допомі... Може, хоч на старість не прийдеться до кривавого поту робити, терпіти од холоду й голоду та од літньої спеки палючої!..» Така в Мотрі думка. І не досипляє вона ночей, прислухається, як дише її єдина «надія й утіха»...

А нехай, здоровий, зробить що Чіпка, – нехай з'їсть лишній шматок хліба, чи покачається в калюжі... Лишенько! То не огонь паше, то лице Мотрине; то не іскри сиплються – то її кльони й прокльони та духопелики... Інша мачуха здержує руку над пасинком, а Мотря, розпалившись, не вміла здержувати над рідним сином.

Та не такий же й Чіпка вдався, щоб його можна було бійкою спинити. Спершу-таки боявся матері, а далі – звук уже й до бійки, хоч як вона глибоко іноді в серце впивалася, до живих печінок доходила... Ой, злий же він був тоді! Ой, лютий! Він би зміг, – матері очі видрав або сам собі що заподіяв, якби не баба... А то вона, її тиха мова гасила його лютощі. Як почне бувало його умовляти, – та словом, як повивачем, зів'є... За те Чіпка любив бабу: душі не чув у їй. Що баба не скаже, усе послухає. А матері не любив і не слухав... Од бійки то сховається, то втече; а послухати – не послуха. Не раз Мотря з серця гірко плакала...

IV. Жив-жив!

Отак жив Чіпка, ріс, виростав у голоді та в холоді, у злиднях та нестачах. І все сам собі, як палець. Другі до дітей, до гурту, а він знай самотою, самотою... Забереться було у бур'яни, нарве квіток, назбира кузьок та й грається ними нишком. А до людей, до дітвори – ні! Чіпка мав добру пам'ять: з неї ніколи не виходила думка, що він «виродок»; він ніколи не забував бабиної ради... Собі на лихо, рядом з добрими думками, в малому серці ворухилося щось недобре, невпокійне... Розбуджене, воно не давало йому забути, ніколи не прощало нікого, коли бачило яку помилку... І росло лихо в його серці – і виростало до гарячої відплати, котра не знає ні впину, ні заборони... Не було тоді нічого, перед чим би він оступився; яка б страховина перед ним не вставала – не злякати їй його відважного духу, упертої думки, палкого серця... Такому нема на світі нічого такого, чого б він злякався. Ні Бог, ні люди не страшні йому... Бог страшний злomu, а Чіпка дума, що він добрий, а лихі люди його дратують...

Ось йому минуло дванадцять літ. Восени радиться Мотря з матір'ю:

– Чи не наняти б нам Чіпку хоч за харч служити?

– Я вже й сама думаю, – каже Оришка. – Тільки куди він годний? Якийсь нелюдний, неговіркий, якась тума з його... І з дітьми він не поводить, як другі, – усе самотою, усе собі дома...

– Що ж його на світі робити? – журливо одказує Мотря. – Уже ж всяк баче, як я працюю... Та що моя праця? Силу витратила, здоров'я збавила, а тільки що з голоду не мремо... Якби його наняти, – хоч би менше з'їжі... все б таки хоч на одежину зосталося!

– Як знаєш, дочко.

Пішла Мотря питати місця. Незабаром і знайшла. Багатий козак Бородай шукав хлопця до скоту. З ним вона й умовилась.

– А збирайся лишень, Чіпко, на завтра в найми, – каже, вернувшись увечері, Мотря. – Годі вдома сидіти та хліб переводити, – пора й самому заробити!

Чіпка – руками й ногами! Та вже Оришка – давай його умовляти: стала йому вичитувати їх гіркі нестачі та нужди. Послухав Чіпка, пішов. Приняв його Бородай на зиму за харч та одежу. Вернулась Мотря додому рада та весела.

– А що, дочко? – стріва її Оришка.

– Зоставила... Коли б то шанувался!

– А може, звикне... Дай-то Боже! – потіша й молиться Оришка.

Зостався Чіпка в Бородаю. Хазяїн коло його спершу миром та ласкою, показує й розказує – як і що, й коли робити... Так же Чіпка нічого й знати не хоче! Хазяїн приказує: «Піди, Чіпко, загороду почисти». А Чіпка піде на тік, забереться в ожеред соломи та й давай з неї то верчки крутити, то хрести вив'язувати...

Раз якось розсердився господар, що не послухав Чіпка, – узяв його та й вибив. Розсердився й Чіпка... та трохи за малим не спалив хазяїна! Як не було в хаті нікого, він поліз у піч, витяг жару в покришку та й виніс у хлівець... Добре, що люди побачили – залили.

Прогнав його Бородай. Пішов додому Чіпка, насупившись, поніс у серці гірке почуття ненависті на долю, що поділила людей на хазяїна й робітника... Мотря плаче, – вже не б'є, плаче... Страшно їй, щоб, бува, не позивав Бородай... Оришка вмовляє Чіпку, а Чіпка тільки понуро дивиться, мовчить, мов йому в рот води налито... Так і зостався дома зимувати.

На весну знову радиться Мотря з матір'ю.

– Наняти б Чіпку?

– То й найми.

Знову йде Мотря шукати хазяїна – і знову швидко вишукала. Дід Улас, вівчар, що пас громадську отару, зашукував хлопців у поміч.

Дід Улас – сам панський, ходив у пана Польського за скотом. Оже як став старий, немощний, та ще захорував до того, – так його й витурили з двору, щоб не переводив даремно панського хліба... Ледве виліз Улас за ворота, та й загадався... «Куди його?!»

До роду – близького нікого, а далекий – у панській роботі... Прийшлося Уласові – хоч під греблю! Та вже громада зжалилась: вибудувала йому землянку в царині та й наставила чабаном.

До його ото став Чіпка підпасачем. І – диво! згодився відразу... Робота прийшлася йому по душі.

Устане він рано, ще до сонця, набере хліба в торбу, візьме малахай, що дід дав завертати овець, та й іде в царину, до землянки, дожидати, поки збереться отара. Приходить. У діда все ще позапирано. Тільки Лиско лежить коло дверей, простягти передні лапи, положивши на них голову... Дріма ранком.

– Лиско! – гука Чіпка.

Лиско підведе, нехотя, голову, подивиться на Чіпку – і знову кладе її на ноги, позіхнувши на все горло... Тобто: «Рано, хлопче, ходиш: ще дід спить!»

Сіда Чіпка коло землянки, виймає черствий хліб з торбини, починає снідати. Тим часом люди зганяють овець до царини. І розійдуться вони понад ровами, щипаючи зелену травичку.

Ось приходить і другий підпасач – Грицько, Чупрунів син, хлопчик однакових з Чіпкою літ, та не кращих, видно, й достатків... На йому сорочка чорна-чорна, полотна не знає, да ще й порвана; штаненята – саме гноття висить на очкурі – позасукувані аж за коліна.

Грицько – козачий син, сирота. Після смерті батька та матері (вони під холеру померли обоє одного-таки й року) громада оддала сироту далекій родичці – вдові Вовчисі; а як піднявся хлопець на ноги, то дід узяв його до себе в поміч коло отарі.

Сіда й Грицько коло Чіпки, розв'язує свою торбу, виймає з неї сухарі – чорні, як земля, і снідають обидва разом, коли-не-коли перекидаючись словом...

От рипнули двері – показався дід на порозі.

– Уже ви, хлопці, тут?

– Тут.

– А що ж це овець так мало?

– Згонять.

– А ви снідаєте?

– Снідаємо.

– Ну, снідайте ж, поки овець позгонять. А я тим часом умиюся та зберуся, та й рушимо!

Іде дід у присінки; набирає води кухоль – умивається...

Тим часом – світ, як день, тільки сонце щось забарилося... Закрасивши увесь східень палкорожевим цвітом, воно ще не рушало з-за гори, ще не блиснуло ні одним променем над землею... А земля вже налагодилась його стріти: зелені трави порозправляли свої дрібненькі листочки, повмивалися свіжою ранньою россою. Як дівчина, дожидуючи свого милого, умивається й прибирається, тремтить, мов у лихоманці, й палає, наче в огні, – замирає, довго ждучи, й оживає, не терплячи, – так земля дожидає ясного сонця... і міниться, не дождавшись. Повіне тихий вітрець, – потемніє й насупиться її зелений убір; затихне вітрець – убір заясніє, усміхається...

Уже й овець позгнали, і дід зібрався. Вийшов з землянки. На голові солом'яний бриль; на плечі, на герлизі, висить торба з хлібом та свита – на случай негоди; у руці – малахай.

– А що, хлопці, будемо рушати! – каже дід.

Хлопці підводяться, ховають у торби своє чорнохлібне снідання й біжать згонити овець, що розтеклися по всій царині, натщесерце смакуючи росяною травою... От уже й овець позгонили до гурту.

– А-г-у-у... тю-у-у! – гукнув дід. – Треш-тереш-треш!

Свиснув малахай у руці... Одчиняє Чіпка або Грицько ворота в царині – і тихо-помалу, похилявши униз голови, потягли вівці шляхом у поле... Хлопці по боках, дід ззаду, а Лиско, піднявши свій хвіст і голову вгору, гордо виступає за дідом, мов вірний джура за отаманом.

Отара суне помалу, викрикує – то «бе-е!», то «ме-е!» – кахикає, як зимою старі баби на печач, коли почнуть прядиво м'яти... А курява, як хмара, слідком за вівцями...

– Агу-тю-у-у! – гукнув дід, ляснувши малахаєм.

– А куди, руда? – кричить Грицько на овечку, що одрізнулась од отари й прожогом почесала з шляху до зеленого обніжку. Вівця не слухає Грицькового покрику: біжить швиденько до зеленого моріжку вхопити свіжої травиці та хоч капельку проквасити душу од тієї страшенної пилюги, що до самих печінок добиралася, давила-душила.

Грицько бачить, що за рудою й другі повертають з шляху, – пустився підтюпцем, раз по раз вигукуючи «тереш! тереш!» та виляскуючи малахаєм. Блудяги нехотя повернули до гурту.

Сонечко почало з-за гори впливати – грало, всміхалося... Як легенькі блискавочки, забігали по землі його пароси – і кришталем заіскрила роса по зеленій траві... За сонцем усе живло прокинулось. Там коники кричали та сюрчали, як не порозриваються; там перепели хававкали, та як у забій били; тут вівці бекають, мекають, кахикають... Легенький вітрець подихає – і скрізь розносить тепло раннього літнього ранку... Хороше так, весело!

Чіпка йде з боку отари, похнюпивши голову... Об чім він думає? Що гадає? – Нічого він не думає, не гадає... Він прислухається, що діється у його в серці, в душі... Хоче збагнути – й забуває... все забуває... Йому так гарно, весело; йому так вільно, просторо... Чвала собі помалу. Торбина на плечі, малахай у руці... Байдуже йому!.. Посилає вперед ногу за ногою – не думає: де він, і що він, і як він... Легко трепече його серце; дивні якісь радощі – не то сон, не то дрімота – сповивають його душу...

Догнали отару до становища. Дід свиснув малахаєм – вівці розскочились, розсипались по зеленому полю...

– Отепер, хлопці, спочинемо!

І сідають наші вівчарі втрьох під деревом. Дід виймає шматок хліба та дрібок солі, починає й собі снідати...

Грицько, чи присів, чи ні – вже, дивись – опинився гін за двоє, скочив верхи на барана, трендикає та висвистує...

Чіпка лежить на спині, дивиться в блакитне небо. Небо синє, чисте – ні хмарочки, ні плямочки – глибоке, просторе та широке. Не продивитися його глибини, не досягнути оком до краю! Погляд тоне в тій синій безодні, як у сивому тумані... тільки думка росте та ширша...

«Що там? – дума Чіпка. – Там, мабуть, гарно так... Ач, як синіє!.. як сонечко сяє!..»

– Діду!

– А що, сину?

– Що там?

– Де?

– У небі!

– Бог...

Задумається Чіпка... Дивиться в небо, – йому так гарно дивитись у його...

– Чи воно, діду, є там люди?

– Де?

– На небі...

– Нема, сину! Там Бог святий, янголи його та душі праведні...

– А хіба хто там був?

– Так кажуть. Батюшка так і в церкві читає.

– А гарно, мабуть, там... Бачте: яке синє, гарне!..

Дід, поснідавши, молився Богу.

– Гарно, сину! – прошептавши молитву, одказав Чіпці. – Гарно!.. Не те, що тут, на землі... Там усе добре, святе... А тут – усе грішне та зле...

Замовк дід. Трохи згодом прокашлявся та й знову почав:

– То ще тільки один Бог милосердний держить нас на світі, а то б нас давно треба виполоти, як твар нечестиву. Дивись: вівця!.. Що вона кому заподіє?... Нікому нічого!.. Ходить собі, щипле травичку зелену... вівця, та й годі!.. А ми й її ріжемо, ми їмо її, як вовки голодні... І чого ми тільки не їмо?... А воно то все – гріх! Усе нам оддячиться на тім світі, все... Грішні ми, прокляті душі! Ми не тільки над скотиною знушаємося, – ми й свого брата часом черкнемо... Бач! У брата – он те й друге, а в мене ні сього, ні того... заріжу, мовляв, брата, – добро його поживу! І ріже чоловік чоловіка... Ріже – забув і думати, що йому на тім світі буде?! Лихий його путає, – він і ріже... Ох, грішні ми, прокляті душі!

Чіпка слухає – і проходить по його душі страх, холод... і шепче він стиха за дідом: «Грішні ми, прокляті душі!.. І мати моя грішна, – думає він, – бо вона мене била малого, вона мене серед зими на шлях викидала, щоб не просив хліба... А баба не грішна: вона мене ніколи не била; вона мені усього давала, жалувала мене, вговорювала, от як дід... І дід, мабуть, не грішний... А Грицько? Грицько – грішний: он як він верхи на барані пре!..»

– Грицьку! Грицьку! – скочивши на ноги, крикнув Чіпка, – не їдь на барані – гріх!

А Грицько гика та тпрука на все поле...

– А він на барані їздить? – питає дід. – Бач! Я й не туди, чого він так вигукує... Ось я тобі, я тобі!! – свариться на Грицька дід здалека герлигою.

Грицько скочив з барана, побіг до верб, що росли над шляхом. А дід, понюхавши табаки, розіслав свиту, розвернувся проти сонця та грів старе тіло. І Чіпка біля його примостився.

Незабаром Грицько вернувся з повною пазухою горобенят.

– А я, діду, ось скільки горобенят надрав! – хвалиться.

– Навіщо ж ти їх надрав? – питає дід, не підводячи голови.

– А щоб оця погань не плодилася!

– Хіба вона кому зробила що?... А гріх! – промовив Чіпка, придавивши на останньому слові.

– А хто, як жиди Христа мучили, кричав: жив-жив? – одказав Грицько та й висипав з пазухи голоцюцьків з жовтими заїдами.

Чіпка подивився на діда, що лежав собі та дрімав, не слухаючи їх розмови. Горобенята почали розлазитись. Грицько ухопив герлигу.

– А куди?... куди!.. – закричав. Та – геп! герлигою по горобенятах... Так кишечки й повискакували...

– Оце вам жив-жив!.. жив-жив! – гукає Грицько, та раз по раз герлигою, герлигою...

Чіпка дивиться то на горобенят, то на діда: чи не скаже чого дід? Дід лежав собі мовчки. «Значить, правда, що вони кричали: жив-жив!» – подумав Чіпка, та як схопиться... Очі горять, сам труситься...

– Стривай, Грицьку! стривай! не бий... Давай краще їм голови поскручуємо!..

Як схопить горобеня, як крутне за головку... Не вспів оком моргнути, – в одній руці зостався тулубець, а в другій – головка.

– А що – жив! а що – жив!! – кричить Чіпка...

– А що – жив! а що – жив!.. – вторує за ним Грицько...

Незабаром горобенят не стало: валялися тільки одні головки та тулубці...

– От тепер можна й герлигою, – каже Чіпка, взявши герлигу в руки. Грицько й собі за ним. Та зложили горобенят укупу й почали періцити, як снопи молотили... Не зосталось горобенят і сліду: валялося тільки одно м'ясо та кишечки, перебиті, перемішані з землею.

– Ходім ще драти, – каже Грицько, – там ще є.

– Ходім, – згоджується Чіпка.

Та й побігли до верб, один одного випереджаючи.

– А куди ви? – підвівши голову, питає дід. – Підіть лишень овець позавертайте! Бачите, як порозходились... Щоб ще звірюка не заняв...

Дід знову ліг. Скоро й заснув.

Хлопці побігли...

...Швидко вони позавертали овець і, як кошенята, дралися по вербах, видираючи горобенят. Удвох надрали ще більше, ніж сам Грицько надрав. А далі – поскручувавши голови, били герлигами... помісили чисто на гамуз!

Сонце дедалі все вище та вище підпливало. Перше ж так гарно сяло та гріло, а це вже стало пекти-палити, аж дід прокинувся...

– Ач, як угріло! – обізвався він, підсуваючи свиту під вербу, в холодок. – Ану, ще понюхаємо та заграємо... Хлопці, видно, десь горобців деруть...

Дід понюхав.

– А-а... та й добра ж! – промовив, чхнув – і поліз у торбу за сопілкою.

Вийняв сопілку, послинив дірочку, свиснув раз, удруге – і зачав «Вівчарика». Гучно-гучно загула сопілка на все поле, немов хто заспівав жалібно; аж ось замира, замира, – тільки сопе... А це зразу, немов опік хто, закричало, завищало – та й стихло... вдруге... втретє... і полився тяжкий плач... Сумно зробилося, важко... Отара посхиляла униз голови, немов слухала того плачу тяжкого... От знову сопілка замовкла. Трохи перекося тихий регіт крізь сльози стиха веселив поле; далі – дужче... дужче... сльози сохли... регіт замирав... понісся веселий, танцюристий козачок...

– То дід гра, – каже Чіпка. – Ходім до його!

– Ходім.

Побігли.

– А, мабуть, час, хлопці, й овець напувати! – зустрічає їх дід.

Хлопці зібрали ватагу, погнали до водопою. Тут з ними трохи халепи не сталося. Як гнали отару через луг, де не взявся сірий вовк і потяг нишком ягнятко в діброву... Отара схарапудилась, сипнула вбік – аж Грицька повалила; Лиско майнув за вовком. Чіпка за Лиском. Вовк бачить, що непереливки, покинув ягнятко та драла в ліс... Чіпка з Лиском за ним. Дід почув, що Лиско гавка на вовка, й собі надійшов... Так де ж ти вовка в лісі шукатимеш? Тільки й того, що дід похвалив Чіпку – за те, що не побоявся вовка, одбив ягнятко.

Вернулися з водопою. Пообідали сухий хліб з сіллю; дід знову ліг спати; хлопці бігали завертати овець; Чіпка розказував, який йому вовк здався: «Здоровий, а легкодухий»; Грицько, не вважаючи на гріх, на барані їздив, щоб тільки дід не бачив... Потім того вони полуднали... Чіпка діда про що-небудь розпитував; дід розказував про всяку всячину, грав на сопілці... Так – аж поки сонце не повертало навзаходи. Тоді дід завжди казав хлопцям: «Пора, хлопці, додому вертати!»

Хлопці збирали овець в отару, гнали до села. Там, у царині, стрівали їх люди, й кожне своїх овець залучало додому. Порозпускавши овець, хлопці вертали по домівках, а дід запирався в землянці до другого ранку.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.